

УДК 821.161.2(07)+357.03(477)

Лариса Йовенко

Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

НАРОДНІ ДУМИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ МОРАЛЬНО- ДУХОВНИХ СКЛАДОВИХ УКРАЇНСЬКОГО ГЕРОЇЗМУ

Анотація. В статті робиться спроба висвітлити джерела ідеальної моделі людини-громадянина-патріота, яка означається вже в колискових піснях і проходить через казки, билини Київського циклу, народні оповідання, однак надто гострого звучання набуває в народних думах та історичних піснях. Встановлюються особливості українського національного героїзму, розглядається козацький тип ідеального героя – лицарський, який увібрав у себе найшляхетніші риси богатирів. На прикладі народних дум «Івась Удовиченко, Коновченко», «Олексій Попович» продемонстровано чіткий набір морально-духовних складових українського героїзму: бути справжнім християнином і захищати християнську віру; поважати батька-матір; шанувати і боронити свої сім'ю, рід, народ; дотримуватися народних традицій і звичаїв; любити навколишній світ. Робиться висновок, що в українській народній думі герой – це особистість, яка акумулює в собі типові риси власного етносу, покоління, епохи. Це різні людські характери, які об'єднує боротьба за вищі цілі, загальнолюдські ідеали, свободу і щастя рідного народу.

Ключові слова: героїзм, народна дума, ідеальний герой, лицар, духовно-моральні чесноти, героїчний фольклор, патріотизм.

Лариса Йовенко

Уманский государственный
университет имени Павла Тычины

НАРОДНЫЕ ДУМЫ КАК ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ МОРАЛЬНО-ДУХОВНЫХ СОСТАВЛЯЮЩИХ УКРАИНСКОГО ГЕРОИЗМА

Аннотация. В статье делается попытка проанализировать источники идеальной модели человека-гражданина патриота, которая обозначается уже в колыбельных песнях и далее в сказках, былинах Киевского цикла, народных рассказах, наиболее острое звучание приобретает в народных думах и исторических песнях. Устанавливаются особенности украинского национального героизма, рассматривается казацкий тип идеального героя – рыцарский, который вобрал в себя самые благородные черты богатырей. На примере народных дум «Иван Удовиченко, Коновченко», «Алеша Попович» продемонстрирован четкий набор морально-духовных составляющих украинского героизма: быть настоящим христианином и защищать христианскую веру; уважать отца-мать; уважать и защищать свою семью, род, народ; придерживаться народных традиций и обычаев; любить окружающий мир. Делается вывод, что в украинской народной думе герой – это личность, которая аккумулирует в себе типичные черты собственного этноса, поколения, эпохи. Это разные человеческие характеры, объединенные борьбой за высшие цели, общечеловеческие идеалы, свободу и счастье своего народа.

Ключевые слова: героизм, народная дума, идеальный герой, рыцарь, духовно-нравственные принципы, героический фольклор, патриотизм.

Larysa Iovenko

**Uman State Pedagogical University
named after Pavlo Tychyna**

THE UKRAINIAN FOLK DUMA AS A SOURCE FOR STUDYING MORAL AND SPIRITUAL COMPONENTS OF UKRAINIAN HEROISM

Abstract. This article attempts to highlight the source of an ideal model of human-citizen-patriot, who has already emerged in the lullaby and passes

through tales, epic cycle of Kiev, folk stories, but too sharp sound gets in folk duma and historical songs.

Installed features of the Ukrainian national heroism, considered Cossack type of ideal hero-knight, which incorporates the noblest traits of heroes. For example, in folk duma: «Ivas Udovychenko, Konovchenko», «Alexey Popovych» proved that they illustrated a clear set of moral and spiritual components of the Ukrainian heroism: to be a true Christian and defend the Christian faith; respected father-mother; respect and protect their family, clan, nation; adhere to traditions and customs; love the world around.

It is concluded that in the Ukrainian folk duma, hero – is a person, who accumulates the typical features of their own ethnic group, generation and era. These are different human characters, which combines the struggle for higher goals, common ideals, freedom and happiness of their people.

Keywords: heroism, folk duma, the ideal hero, a knight, spiritual and moral virtues, heroic folklore, patriotism.

Постановка проблеми. Нинішні суспільні фатальні, бурхливі події, коли «боротьба за Україну стала всенародним рухом, словосполучення "захисник Вітчизни" перестало бути ритуальним висловом, воно наповнилося конкретним змістом» (Президент України П. Порошенко). Вони як ніколи актуалізують потребу у вихованні громадянина-патріота, з високим рівнем національної свідомості й гідності.

Ще донедавна численні опитування молоді показували відсутність виховного ідеалу, будь-якого орієнтиру, взірця для наслідування, справжнього героя сучасної доби. Однак боротьба за європейське майбутнє, що розгорнулася на території нашої Батьківщини, дала українцям Небесну сотню, воїнів Національної гвардії, тобто – нових героїв сучасності.

Популяризування образів національних героїв, оспіваних нашою нацією у фольклорі, а також найкращих творах класичної літератури,

сприяє оволодінню дорогоцінної життєвої інформації, успішному формуванню громадянсько-патріотичних почуттів.

Аналіз публікацій. Педагогічний потенціал образів усної народної творчості відзначали Г. Ващенко, О. Духнович, Я. Коменський, С. Русова, В. Сухомлинський, К. Ушинський, І. Франко та ін.. Геній Тараса Шевченка також вихований з фольклорних текстів, народних дум та історичних пісень, розповідей дідуса про героїку козацької доби й Коліївщину.

Думи як фольклорний жанр досліджували В. Антонович, В. Боржковський, В. Горленко, М. Драгоманов, Б. Грінченко, П. Житецький, К. Грушевська, Ф. Колесса, П. Куліш, М. Плісецький, Д. Ревуцький, І. Франко, Я. Шуст та багато інших українських учених, літературознавців, дослідників-аматорів. Серед сучасних дослідників героїчного епосу українців виділяємо М. Дмитренка, М. Набок, Н. Малинську, О. Охріменко, П. Охріменка, Н. Сивачук, О. Таланчук та ін..

Мета нашої розвідки – виявити перелік морально-духовних складових українського героїзму (на прикладі народних дум).

Виклад основного матеріалу. Упродовж тривалого часу архаїчні вірування та звичаї під впливом зміни кліматичних умов, із розвитком форм організації людських спільнот та самого індивіда, спричинили виникнення художньо-творчих рефлексів, які не належали до виключно міфічно-обрядової сфери, засвідчивши потужний мистецький потенціал з переважаючими консолідуючими, естетично-виховними, розважальними функціями. Завдячуючи фольклорній пам'яті, а також відповідній зміні світоглядних орієнтирів, міфічний позачасовий герой еволюціонував у реального культурного, епічно-історичного. Наші пращури мали достатній рівень самосвідомості, адже витворити героя-лицаря могло існуюче досі міфічне світобачення та життєва необхідність боротьби із загарбниками чи поневолювачами. Така патріотична самосвідомість, змагальна діяльність за утвердження свого етносу, згідно твердженню відомого фольклориста М. Дмитренка, «викликали до життя оригінальну форму поетичного

вияву – класичний епос. Специфічний антипод міфу, його руйнівник, – епос вивів на кін історії не синтез фантазувань і уявлень, а художнє узагальнення основної екзистенції шляхом ідеалізації (не богів, ідолів) найкращих представників людності» [10, с. 6].

Вагомий вплив на появу героїко-історичного фольклору мала козаччина, яка зумовила потужне піднесення національно-визвольних протиборств українського народу. На думку О. Субтельного, саме козацтво українське суспільство сприймало не лише як «... борців проти мусульманської загрози, а й як оборонців від національно-релігійного та суспільно-економічного гноблення польської шляхти. Поступово виходячи на провідне місце в українському суспільстві, козаки стали брати дедалі активнішу участь у розв'язанні цих ключових питань українського життя, на кілька наступних століть забезпечивши українське суспільство тим проводом, який воно втратило внаслідок колонізації української знаті» [6, с. 136]. На джерельній основі героїчної боротьби козаків виникли думи та історичні пісні, народні оповідання, в яких відбувалося скупчення та осмислення найважливіших епізодів національно-визвольних змагань українського етносу.

Для виконання оборонних функцій українці створили новий тип ідеального героя – лицарський, який увібрав у себе найшляхетніші риси богатирів. Українське козацтво з огляду на політичні умови тих часів було змушене постійно проводити проти ворогів бойові дії як наступального, так і оборонного характеру. Помітне місце у цих процесах займають співці героїчної слави – кобзарі, адже головною їхньою роллю було уславлення козацького війська та залучення до його лав молоді, а також охорона і збереження святих козацьких традицій. Кобзарі охоче оспівували героїзм, самопожертву, відвагу, хоробрість, завзяття, сміливість, військову доблесть і героїчну смерть запорожців. За свідченнями очевидців, виконання аналогічних пісень заборонялося польською шляхтою насамперед через їх пропагандистське призначення. Дочка уманського

губернатора Младановича В. Кребс у спогадах зазначала, що надвірні козаки дуже любили співати народні думи. І коли якимось її батько почув у виконанні козаків думу про Хмельницького, він наказав Обухові назавжди заборонити співи подібних творів.

Значний інтерес для нашого дослідження становить дума «Івась Удовиченко, Коновченко», де оспівується героїзм українських лицарів, що виявляється в таких рисах, як рішучість, войовничість, хоробрість, відважність, патріотичність, шляхетність, порядність, мужність:

Тогда жь то Ивась Удовыченко,
Якъ од Хвылона, Корсунського полковника,
Благословение прынимавъ,
Самъ на доброго коня сидавъ,
Миждо козацькымы табурамы пробигавъ,
Шлыкъ изъ себе скидавъ,
Хрестъ на себе злагавъ,
Отцеву й матерчыну молитву спомынавъ,
Изъ усякымъ козакомъ сердечне прошение мавъ,
Старого козака риднымъ отцемъ узывавъ,
На турецьки табуры пробигавъ,
Девьятеро живцемъ извьязавъ,
Передъ Хвылона, корсунського полковныка,
Въ наметъ прыставлявъ [2, с. 29].

Козак – стоїчна особистість, яка має непохитну мету. Лицар не виявляє бажання волами «хліб пахати, козаків на хліб, на сіль затягати», бо головне для нього – інтереси Батьківщини:

Хочеться, мати, пойти на долину Черкень погуляти,
Звичаю козацького набрати,
Слави-рицарства достати,
За віру християнську одностайно стати... [7, с. 236].

З психологічної точки зору герой налаштований на боротьбу за рідну землю, «слави-лицарства достати», що прославляє, оспівує й утверджує покликання воїна-захисника. Дух героя посилюється його волелюбною натурою, нескоримим бажанням боротьби, що схилило його до розуміння правильності обраного сенсу життя. Втім Івась хаотичний, мислення його двоїсте, ідея свободи та вияв індивідуальності затемнюються горілкою. Знівелювавши основні принципи козацької звитяги, лицар проігнорував святість обов'язку перед громадою, що заподіяло йому смерть:

Помежду військом проїжджає,
Старого козака пострічає –
Гордим словом зневажає,
Молодого совтрічає – опрощеніє не приймає,
Стременем о грудь поторкає...
То Бог йому не поміг... [9, с. 240].

Життя воїна-героя складається зі злетів і падінь, перемог і поразок. «Слава, вірний супутник козака-лицаря, з лівого боку його коня, а Смерть, постійна посестра звитяжця, – по праву руку, а над ними постійно кружляють звитяга, мужність, хоробрість, доблесть...» [10, с. 171]. Ці слова ніби пояснюють фінал думи, які сприймаються як гімн козацькій героїці, тому що людина смертна, втім смерть воїна Івася Коновченка не пропаде «поміж козаками». Смерть героя «лише звеличує козацьку славу, страшить ворогів і підіймає на бій молоде покоління» [10, с. 171]:

Правда, панове,
Полягла Івася Коновченка
На долині Черкені голова –
Слава не умре, не поляже!
Буде слава славна
Поміж козаками,
Поміж друзями,
Поміж рицарями,

Поміж добрими молодцями! [7, с. 91 – 92].

Таким чином, незважаючи на деякі негативні прояви у поведінці героя, найсуттєвішими у характері Івася Коновченка є високий рівень національної самосвідомості, відданість національній ідеї, яка призводить до єднання козацького товариства.

Італійській дослідник Чамполі, простежуючи образ Мазепи в європейській літературі, виокремлює в козацькому характері дві найголовніші риси – патріотизм і відданість християнській вірі. Це, на думку вченого, значною мірою позначилося на таких думках, як «Самійло Кішка», «Іван Коновченко», «Про Байду». Для козака, за переконанням дослідника, найголовнішими були честь і слава перемоги. «Жодний козак не був глухим на поклик зброї», і коли він гине – його звеличують живі у своїх думках і піснях [цит. за 4, с. 292].

Однією з найголовніших засад козацької свідомості була духовність. «Українська козацька духовність – це історично сформована система духовних багатств лицарської верстви рідного народу, яка виробила і в своєму способі життя відобразила найвищі цінності його національної душі, характеру, світогляду та ідеології... Це поняття розкриває людину-українця як активного діяча історії свого народу, господаря рідної землі і держави, володаря, охоронця і примножувача національних матеріальних і духовних багатств» [3, с. 41].

Козацька духовність виражається у вірі, надії і любові до всього національного, зокрема родоводу, батьків, повазі до загальнолюдських здобутків, гармонії істини, добра і краси. Складовими елементами козацької духовності були «презирство і ненависть до всього, що гальмує розвиток рідного народу, обмежує його можливості і перспективи, прагнення і вміння долати перешкоди, які стоять на шляху до утвердження волі, свободи особистості і народу, незалежності України, рівноправності всіх націй» [3, с. 41].

Беззаперечним є твердження, що у період довготривалих воєн і небезпек релігійність особистості досягає свого піку. Віра в Бога була серед українських козаків глибинною і визначальною. «На вершині козацької духовності були Бог і Україна, а непорушними підвалинами її були ідеї любові до рідної землі, народу, пошани до волелюбних заповідей дідів і прадідів» [3, с. 42]. Ця віра допомагала українським лицарям виживати в надзвичайно складних життєвих ситуаціях, перемагати ворога, з оптимізмом повертатися на Батьківщину і, за козацьким звичаєм, жертвувати милостиню на знак подяки Всевишньому:

Первую часть брали, на церкви накладали,
На святого Межигорського Спаса,
На Трехтемівський монастир,
На святую Січову Покрову давали,
Которі давнім козацьким скарбом будували,
Щоб за їх вставаючи і лягаючи
Милосердного Бога благали [2, с. 127].

Згідно святого Євангелія, українська народна дума відзначає надзвичайну силу каяття. Так, у думі «Олексій Попович», яку записав М. Стахович у селі Богдани Пирятинського повіту на Полтавщині, внутрішній світ Олексія розкривається через осягання власних гріхів.

У своєму каятті герой думи ладен віддати своє життя, аби їх спокутувати:

А тепер осповидаюся
Господу Богу и Чорному морю!
А когда жь мины хвыля не потопила,
Когда мины оть сего молитва ослобонила... [9, с. 67 – 68].

Важливо, що він усвідомлює глибину провини – відсутність поваги до старших (батька й матері, брата і сестри, сусідів, дітей):

А я больше за всихъ васъ гриховъ маю.
Отъ якъ я зъ города Пирятина виѣзжавъ,

Отца-матір' не вважавъ,
Отца-мати сльози проливавъ,
Старшого брата ни за що въ себе мавъ,
Середульшу сестру безобразно поругавъ,
Й близкого сосѣда ни за що въ себе мавъ,
Добрымъ конемъ гулявъ –
Дитокъ малыхъ розбивавъ...
Або ж недотримання основ християнської та родинної моралі:
Кровь святу на святу землю проливавъ,
Противъ церькви проѣзжавъ –
Сличка зъ глави не знавъ,
На лицо свое хрестьянске
Христа не покладавъ,
Противъ мужъ громадськихъ проѣзжавъ –
Шапки не знявъ,
«Помагай Бигъ» не сказавъ,
От велику соби гордость мавъ...[9, с. 67 – 68].

Звичай жертвопринесення морській стихії, який змальовано в думі, відображає віру в те, що присутність грішника на судні викликає бурю. Мотив очищення водною стихією та відродження героя в новій іпостасі поширений у багатьох міфологічних системах світу.

Під час розпалу морської бурі, аби врятувати товариство, герой йде на самопожертву і просить товаришів кинути його в морські хвилі, бо він є великим грішником і саме через його гріхопадіння смерть загрожує всій громаді. Цей мужній вчинок призводить до сприйняття народного героя як святого мученика. Серед його гріхів – порушення законів родової і громадської моралі. Розхлябаність й неточність, наявні в його вчинках, призводять до нещастя. Глибинне покаяння і готовність до самопожертви рятує життя козаків і самого Олексія. Дивовижне спасіння трактується як результат героїчного вчинку мужнього лицаря, який ладен віддати своє

життя заради порятунку товариства, що знімає з нього попередні провинності непокори і нерозважливих дій серед співвітчизників. В думі вчинок Олексія Поповича подається в героїчному серпанку, ідеалізується і набуває похвально-заохочувального змісту.

Отже, релігійність є обов'язковою складовою українського героїзму, яка поєднує як язичницькі, так і християнські вірування. Прониклива релігійність українців поєднується із надзвичайним патріотизмом. Г. Ващенко, аналізуючи ідеал людини в народній пісні, зазначає: «В душі його [українця] органічно поєднані глибока віра в Бога і любов до "народу християнського". Для нього Бог і Батьківщина – найвищі блага» [1, с. 124].

Дослідження показало, що в багатьох зразках народних дум та історичних пісень втілюється рішуче засудження:

а) нападів на українські землі («Зажурилась Україна...», «За річкою вогні горять», «Козак Голота»);

б) підступної політики царського уряду, який знущався над козаками («Ой полети, галко», «Ой хвалився та козак Швечка...», «Ой з-за гори, з-за лиману вітер повіває») і, згодом, підло знищив Запорозьку Січ («Славне було Запорожжя всіма сторонами»);

в) глуми товстосумів над бідняками («Ой наступила та чорна хмара», «Козак-нетяга Фесько Ганжа Андибер»).

В означеному фольклорному жанрі «відтворене народне розуміння патріотизму і зради та запродавства; героїчних подвигів і ганебного боягузтва; самопожертви й егоїзму; обов'язків та турботи про рідних, товариство, громаду і корисливих розрахунків; високих родинних почуттів і моральної ущербності та падання; гуманізму, людяності і жорстокості; товаришкості і себелюбства; загарбництва і добросусідства; волі і гніту, – тобто добра, совісті, високої моралі та етики і їх антиподів», – стверджують дослідники Охріменки [5, с. 3].

Висновки та перспективи дослідження. Таким чином, враховуючи сказане вище, переконуємося, що в думках та історичних піснях

представлено чіткий набір морально-духовних складових українського героїзму: бути справжнім християнином і захищати християнську віру; поважати батька-матір; шанувати і боронити свої сім'ю, рід, народ; дотримуватися народних традицій і звичаїв; любити оточуючий світ. В українській народній думі герой – це особистість, яка акумулює в собі типові риси власного етносу, покоління, епохи. Це різні людські характери, які об'єднує боротьба за вищі цілі, загальнолюдські ідеали, свободу і щастя рідного народу.

Подальшої розробки потребує проблема висвітлення образу співця героїчної слави у спадщині Т. Шевченка та його інтерпретація в шкільних підручниках ХХ століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ващенко Г. Виховний ідеал / Г. Ващенко. – Полтава: Ред. газ. «Полтавський вісник», 1994. – 190 с.
2. Житецький П. Мисли о народних малоруських думах / П. Житецький. – Киев. – 1893. – 249 с.
3. Кузь В., Руденко Ю., Губко О. Українська козацька педагогіка і духовність / В. Кузь, Ю. Руденко, О. Губко. – К., 1995. – 114 с.
4. Нудьга Г. Українська дума і пісня в світі. Книга 2. / Г. Нудьга. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1998. – 512 с.
5. Охріменко П., Охріменко О. Морально-етичні ідеали героїв українських народних дум і пісень про козаків / П. Охріменко, О. Охріменко // НТЕ. – 1992. – № 3. – С. 3 – 6.
6. Субтельний Орест. Україна. Історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. ст. С. В. Кульчицького. – 3-тє вид. перероб. і доп. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
7. Українські народні думи. – М., 1972. – 560 с.
8. Українські народні думи. Том перший корпусу. Тексти і вступ К. Грушевської. I – II, 1927. – 131 с.

9. Українські народні думи. У 5 т. Т. 1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М. К. Дмитренко, Г. В. Довженок (тексти), С. Й. Грица (мелодії); передмови: М. К. Дмитренка, С. Й. Грици; статті, коментарі, примітки Г. В. Довженок, А. Ю. Ясенчук, Т. М. Шевчук, О. І. Шалак, Н. М. Пазяк, І. І. Кімакович; за заг. ред. М. К. Дмитренка, С. Й. Грици; відп. ред. Г. А. Скрипник]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – 856 с.

10. Фігурний Ю. Історичні витоки українського лицарства: розвиток козацької традиційної культури та національне військово мистецтво в українознавчому вимірі / Ю. Фігурний. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. – 308 с.